

Véry Dalma

: ELTE, BTK, Budapest

: Irodalomtudományi Doktori Iskola

: dalmavery@gmail.com

DIALÓGUSBAN A NEVETÉSSSEL (I.)

A nevetés és James Joyce *Ulysses*-ének „Aiolosz”-fejezete*In Dialogue with Laughter I*Laughter and the “Aeolus” chapter of James Joyce’s *Ulysses*

Mikor valakit nevetni látunk egy számunkra kevésbé nevetséges szituáción, rosszzallóan tekintünk rá. Érzéketlennek gondoljuk. Pedig elsősorban csak a szituációval való mit kezdeni nem tudásának ad hangot e reakció által. A nevetésben, a nevetés által ad választ arra, ami a helyzetben megválaszolhatatlannak mutatkozik számára: nem talál szavakat az ismeretlen és ennyiben idegen értelemlehetőség tapasztalatára. Más szóval, a nevetés, mint az artikuláló beszéd pillanatnyi működésképtelenségét megnyilvánító testi érintettség a gondolkodásnak az ismeretlen értelemvonalakkal szemben fellépő tehetetlenségét tanúsítja. E tehetetlenség elszenvedése azonban egyszersmind a kimozdítottság tapasztalata is, a már rögzítettnek vélt értelem-összefüggésekből való eliminálhatatlan kimozdítottság tapasztalata, mely a máshogy-értés kényszerébe mozdít ki. Másképp fogalmazva, az értéketlennek mutatkozóval való nevető szembesülés szabaddá teszi az embert a határolt-lét lehetséges többértelműségével való kényszerű számvetésre, nem enged kitérést a világ máshogy-értelmezhetőségének továbbgondolása elől. James Joyce *Ulysses* című művének „Aiolosz”-fejezete az irodalmi műalkotás eminens artikulációjának szellemes sokrétősége folytán mindannak tarthatatlanságáról ad hírt, melyhez látszólag oly bensőséges viszonyt ápolunk. A komikum beszédének és a beszéd komikumának a fejezetben megképződő eltérő vetületei nevető szembesülésre készítetik az olvasót. A dolgozat arra tesz kísérletet, hogy a nevetés fenomenjének differenciált értelmezése által felfedje a komikumnak e műben megképződő lehetséges vetületeit. Ezáltal, vagyis a nevetéshez és a műben megmutakozó komikumhoz szabaddá tett út révén, a jelen értelmezés azt célozza, hogy lehetővé tegye annak megértését, mi működteti a nevetésként feltörő, számunkra is kontrollálhatatlan testi reakciót, s hogy e működés hogyan függ össze a beszéddel. S nem téveszthetjük szem elől azt sem a sokértelművel való ismételt meglepő szembesülés lehetőségeinek értelmezése közepette, hogy e sokértelmű mindig a határolt lét „semmis” sokértelműsége. Joyce művének „Aiolosz”-fejezete az eminens beszédben szabaddá tett megválaszolhatatlannak mutatkozót engedi megtapasztalni, s ennek tematizálására a dolgozatban tett kísérlet folytán láthatjuk majd azt is, hogy a semmisség e tapasztalata milyen viszonylatban áll a sírással.

Kulcsszavak: nevetés, értelmezhetetlen, megválaszolhatatlan, beszéd, értelemlehetőség, értelemhorizont

A NYITOTTSÁG DERÚJE

Egy anekdota szerint Nora Joyce, James Joyce felesége, felrótta férjének, hogy nem tud tőle aludni: Joyce az *Ulysses* írása során, éjszakánként, maga is állandó nevetéssel kísérte műve létrejöttét, mely minduntalan megakadályozta, hogy felesége pihenhessen. Nora ezért ultimátumot adott Joyce-nak: vagy az írást fejezze be, vagy a nevetést.¹ Bárki, aki az *Ulysses* olvasásába kezd, beláthatja, hogy Joyce tehetetlen volt saját, a felesége számára oly zavaró reakcióival szemben: a szöveg mindenkit és minduntalan nevető válaszadásra készítet. A létezés fonákjának láttatásmódja az *Ulysses*ben, akár más művekben, olyan viszonylatokba vonja be az olvasót, mely viszonylatok tapasztalata felforgatja a mindennapi életünkben megszokottnak, rögzítettnek és kikezdzhetetlennek vélt rendet. Ez a felforgató jelleg azonban nem pusztá rombolást jelent, sokkal inkább újragondolásra készítet, arra sarkall, hogy szabaddáváljunk a már ismertnek vélt máshogy gondolásának lehetőségére.

S ebben az újragondolásban megtapasztaljuk, hogy a nevetés, mint az „élet tisztázó derű”, mindig arra szolgál válaszul, ami beszédességében nevettet meg. Hiszen ami értelemellenesnek mutatkozik, mindig abban értelemellenes, ahogy megszólít, vagyis abban, ahogy az őt illető értelmezés az érthetőség feladottságával szembesül. Egyszóval, a nevetés arra a szituációra ad választ, amiben az artikuláció módja úgy érint bennünket, mint valami, ami az értelmezés fennálló rendjébe nem illeszkedik. A fentebb idézett megfogalmazás, az „életet tisztázó derű”, Joachim Ritter *A nevetésről* (RITTER 2002: 12) című írásából származik, mely írásában Ritter éppen arra mutat rá, hogy a nevetés soha nem merül ki a derű pusztá tehermentesítő jellegében. Hiszen a nevetés derűje a testi érintettségbe való önfeladás közepette egyszersmind a létezés fordított rendjével való szembesülést is adja: egy eddig el és meg-nem-gondolt vonatkozás-összefüggés értelemellenességébe mozdít ki, s eme értelemellenességében a még-nem-tudott megvilágító tapasztalatát és az e tapasztalat által kiváltott örömet is elhozza számunkra. A nevetés derűje tehát a meghökkentővel, az ismeretlen értelevonatkozással való szembesülésből fakadó derű, a máshogy-tudás lehetőségének öröme, azzal együtt, hogy e máshogy-tudás a biztonságos, egyértelműnek vélt értelevonatkozásoktól való elválás fájdalmától sem kíméli az embert. A nevetés derűje az érthetőség megvonásában lehetővé váló más-értelem felett érzett örömet tanúsítja. Vagyis, mint azt Klaus Schwind kiemeli, „[a] hiány és az öröm közötti kapcsolat abban a testileg tapasztalható élvezetben nyilatkozik

¹ Szeretnék köszönetet mondani dr. Takács Ferenc tanár úrnak, hogy ezt az anekdotát megosztotta velem.

meg, mely egy létrejött rendnélküliséget egy rendben felfüggesztettként lát”.² A nevetés szubverzív-értelemellenest igenlő volta ekképp soha nem pusztán az értelemnélküliség élvezete, hanem éppen a még lehetséges, a még érthető iránti nyitottság derűje.

Az ember véges, határolt léte közepette mindenkor az értelem-vonatkozások sokrétűségében egzisztál, mely sokrétűség, az egymással-lét szituációiban, az egyértelműségekre való kényszerű törekvés ellenében elfedett kell hogy maradjon. A megszokás mindennapi módjai kijelölik a lehetséges válaszokat, melyeket egy-egy szituációra adnunk illik, adnunk kell. Az elfedés ily módon meghatározott tendenciái azonban nem iktatják ki az értelemlehetőségek sokféleségét, melyeket a mindenkori szituáció vonatkozás-összefüggése játékba hoz. A létezés határhelyzetei, melyek az érthetőség kényszerű sémáiból való kisiklás tapasztalatát adják, szembesítenek bennünket azzal, amivel nem számolunk, s ami mégis minduntalan, változó módon, jelen van: a máshogy-értés addig fel-táratlan lehetőségeinek sokféleségével. E határhelyzetek, melyek váratlanul a meg-nem-gondolttal való szembesülésre kényszerítenek, nevetést és sírást vált-hatnak ki, melyek mintegy a szituációra adott válasz módjaiként törnek fel. E két válaszmód nem kizárólagos, de kitüntetett megmutatkozása annak, ahogy az ember létében, léte által érintett, s ahogy erre az érintettségre még az érintetség módjának kifejezett artikulációját megelőzően, ám éppen annak útját szabaddá téve, képes választ adni.³ A nevetés és a sírás az egzisztencia érthetőségében bekövetkezett törésre adott válaszként azt engedik feltűnni, hogy az értelmezett-ség és az értelmezhetőség lehetőségei soha nem végérvényesek, soha nem előre eldöntöttek. A nevetés és a művészet, avagy az e kettőt működtető komikum és esztétikum közös irányultsága pedig ily módon éppen abban áll, hogy mindkettő a bizonyos szempontból még meg-nem-gondolt vagy meg-nem-tapasztalt létvo-natkozásokat tesz szabaddá az ember számára. A nevetésről való gondolkodás ekképp, a művészetről való gondolkodással összefüggésben, hozhat számunkra belátást James Joyce *Ulysses* című művének „Aiolosz”-fejezetét illetően is, s ennek nyomán a sírás és a nevetés közös eredőjét illetően ugyancsak betekintést

² „Die Verbindung von Mangel und Lust erklärt sich aus dem körperlich erfahrbaren Vergnügen, eine entstandene Unordnung in einer Ordnung aufgehoben zu sehen” (SCHWIND 2001: 341).

³ A nevetés és a sírás határreakciói a létezés értelmezhetőségét illető eltérő viszonyulás módjait teszik láthatóvá, azonban mint minden eltérés, az említett is csak egy értelem-összefüggés által, a válaszadás két módja közötti összefüggést lehetővé tévő szempontból válik lehetővé. A nevetést és a sírást eltérő viszonyulásaikban egybefogó értelem-össze-függés láthatóvá válásához a nevetésről való gondolkodásból kell kiindulnunk, mert az így kijelölt út juttathat minket végül oda, hogy megérthessük, mi működteti mind a nevetést, mind a sírást.

kaphatunk. Az említett fejezet retorikájának meghatározottsága által teszi azt világossá az olvasó számára, hogy a létezés érthetősége és érthetlensége egyaránt a *nyelvbe vontan* artikulálódhat csak: hogy amint a maga distanciájában jelenvalóvá váló megütköztető beszédességére nem találunk szavakat, s ekképp átadjuk magunkat a nevetésnek, már úton vagyunk az e tapasztalat által nyitottá vált máshogy-értés nyelvi lehetőségei felé.

A MÁSHOGY-GONDOLÁS LEHETŐSÉGÉNEK NEVETŐ IGENLÉSE

Mielőtt az „Aiolosz”-fejezetben működő nevetés beszédességének feltárására tennénk kísérletet, fontos, hogy részletesen körbejárjuk a terrénomot, melynek vonatkozásai mentén a beszéd és a komikum a szövegben megnyilvánuló összefüggései értelmezhetővé válnak. Mint azt Henri Bergson a nevetésről szóló alapvető munkájában kiemeli, Herbert Spencer a nevetést olyan erőfeszítés jeleként értelmezte, „amely egyszerre valami ürességbe ütközik” (BERGSON 1968: 88). Ugyanitt említést tesz Kant belátásáról is, mely szerint „[a] nevetés az az affektus, amely abból keletkezik, hogy egy feszült várakozás hirtelen semmivé lesz” (KANT 2003: 249).⁴ A gondolkodás valami értelemellenesbe (uo.) ütközik, s ez a testi érintettség megnyilatkozását, a felfakadó nevetés válaszát váltja ki. Bár az „értelmi ellentét” tapasztalata, mely Schopenhauer értelmezésében a nevetés által megmutatkozik, nem helytálló „meghatározás” Bergson számára a nevetés fenoménjét illetően (BERGSON 1968: 39), a schopenhaueri és a kanti belátás egybehangzónak mutatkozik. Schopenhauer, akár Kant, a nevetést kiváltó alapvető viszonylatra helyezi a hangsúlyt. „A nevetés mindannyiszor úgy keletkezik, hogy hirtelen észleljük az eltérést valamely fogalom és azon objektumok között, amelyek általa valamilyen vonatkozásban gondolhatók, és a nevetés akkor épp ennek az eltérésnek a kifejezése csupán” (SCHOPENHAUER 2007: 95).⁵ A szituációban feltáruló értelemellenes megsemmisíti a gondolkodásnak a már-mindenkor-érthető illúziója által fenntartott várakozását, s így módon azzal szembesíti, mely a létezésben mint „oda-nem-illő”, mint „távolságot tartó” (RITTER 2002: 19) válik jelenvalóvá. Ebből fakad, hogy a nevetés az értelemellenesnek mutatkozóra nem adhat mást, mint *értelemellenes* választ. Hiszen az érthetlennel való szembesülés kimozdítja az embert az eddig megszokott, meghatározott értelemmel bíró válaszlehetőségei köréből, s egy más, egy feladott horizontot tár fel az értés lehetőségeit illetően. Mint arra Joachim Ritter felhívja a figyelmet, vagyis mint azt *A nevetésről* című írásában kiemeli,

⁴ [Kiemelés az eredetiben – V. D.]

⁵ Lásd az idézett mű 13. §-át. Németül idézi SCHWIND 2001: 368.

a nevetségesnek eme létezését mint a magunk-számára-idegent előtűnni engedő volta az antik hagyomány platóni és arisztotelészi *aiszkhorosz* és *poneria* fogalmai mentén bontakozik ki, vagyis annak meggondolása mentén, mely, Arisztotelész megfogalmazása szerint, „valami rút és torz, de fájdalom nélküli”.⁶ A nevetés által előtűnni engedett „rút és torz” a még nem tapasztalt értelemvonatkozás idegensége, vagyis a magunk számára idegen távolsága, mely a megsemmisült várakozásban egy nemlétezőnek vélt értelemlehetőséget juttat érvényre (RITTER 2002: 17), anélkül, hogy ezáltal fenyegetővé válna. Ha valami fenyeget bennünket, nem vagyunk képesek a nevetésre, hiszen ekkor nem tudunk távolságot tartani a szituációtól. Mint azt James Beattie egy 1776-ban a nevetésről és a nevetető írásmódról megjelent tanulmányában kiemelte, „a képtelenség nem tűnik nevetségesnek, ha oly módon meghatározott vagy oly körülmények között tűnik fel, mely által az elmében egy a Nevetésénél erősebb érzelmet kelt fel”.⁷ Bergson e kérdést illetően úgy fogalmaz, hogy „a nevetés nem fér meg az indulattal” (BERGSON 1968: 121), vagyis, a nevetés felfüggeszti a szituációban történő affektív részvételt (SCHWIND 2001: 379). Amire tehát a nevetés választ ad, nem fenyegetően érint bennünket, az ekként megmutakozó „értelemellenestől” nem kell féltelnünk egzisztenciánkat, hiszen feltűnése nem veszélyezteti azt. Az értelemellenest a magunk-számára-idegen távolságában és az adott szituációtól általunk felvett távolságban tapasztaljuk meg, s az ily módon megtapasztalt létviszonylat nem indítja meg az embert, hiszen a megindultságot a szituációban való involváltság váltja ki. A nevetésbe az értelemellenes által történő kimozdítotttság azonban a lét egy értelmes vonatkozásától való megfosztottság fájdalmas tapasztalatát a szituációtól tartható distanciában ruházza ránk. Vagyis, a nevetés fenoménje által értésre adott „értelemellenes” kettős distancia „biztonságában” tör ránk, s épp ebből adódóan nem fenyegethet. A felismerés lehetőségét adja. Mégpedig a „nemlétezőnek vélt”, azaz az ekként értett „semmis” hozzánk tartozása felismerésének lehetőségét. „Így Platón és Arisztotelész számára a nevetséges [...] leginkább a semmis, később pontosabban az a semmis, amely erőtlen és nem okoz fájdalmat; ez nem azt jelenti, hogy a semmis elvesztené erejét, vagy kisebb lenne, hanem ennek az a pontos értelme, hogy a semmis addig nevetséges, amíg szembehelyezkedésében mégiscsak be kell valania, hogy ahhoz tartozik, amelyről leválik” (RITTER 2002: 20). Az „értelemellenes”, melyet „nemlétezőnek”, vagyis „semmisnek” vélünk, szükségképp

⁶ Az Arisztotelész *Poétikájában* olvasható megfogalmazását idézi RITTER 2002: 19.

⁷ “Incongruity does not appear ludicrous, when it is so qualified, or circumstanced, as to raise in the mind some emotion more powerful than that of Laughter.” James Beattie: *Essay on Laughter and Ludicrous Composition = The Philosophical and Critical Works*. Edinburgh, 1776. 682. Idézi SCHWIND 2001: 353.

világhoz-tartozóságában lép elénk, azon „életösszefüggéshez” (RITTER 2002: 15) tartozóan, melyben mindenkor megértjük magunkat, hiszen éppen azt illetően ütköztet meg a szituáció viszonylatai közepette, ahogyan létünkbe vontan vagyunk. „Ahol a semmis többé nem fogható fel az élethez pozitív módon odatartozó dologként, többé nem lesz nevetséges” (RITTER 2002: 19). S ez látni engedi számunkra azt is, hogy a nevetésben nem a szituáció viszonylatainak *mire-vonatkoztatottsága* válik feladottá, hanem azok *hogyan-érthetősége*. „[H]a a [fennálló rend és a »semmis« oda-nem-illő volta között létrejött – V. D.] kölcsönviszony megértéséhez nyilvánvaló felvilágosításra van szükség, a komikum megvilágító ereje megsemmisül.”⁸ A környezővilág tájéka, mely a nevetésre sarkalló szituációban feltűnik, nem lehet ismeretlen vagy érthetetlen számunkra, tudnunk kell mire vonatkoztatni például azt a rendeltetés-összefüggést, ami felfedetté válik; szükségképp ismeretlen viszont az értelemhorizont, a hogyan-érthetőség horizontja, melyet egy érthetetlen vonatkozás tapasztalata s az értelmezhetőség ekképp feladottá vált szempontja nyit meg számunkra. Nevetést válthat ki belőlünk, ha például egy vendéglátóhely nevét *Aranyhomok* helyett *Aranyhomlok*nak olvassuk, hiszen az utóbbi variáció egy olyan számunkra kérdéses értelem-horizontot hoz játékba, melynek az első névváltozathoz nincs köze, azt és a hozzá tartozó értelem-összefüggést mégis más megvilágításba helyezi a két írásmód és hangalak hasonlóságai révén. Az *Aranyhomlok* név által feltűnő, kérdésessé váló értelem-összefüggés nem azt teszi kérdéssé, hogy miért van neve, s miért ez a neve a vendéglátóhelynek, vagy hogy mit is értünk „vendéglátóhely” alatt. Ezt az összefüggést egy már ismert szempont alapján képesek vagyunk értelmezni, tudjuk mire vonatkoztatni. A nevetés által igenelt kérdésesség itt arra vonatkozik, hogy miért éppen e név jött létre a tévesztés által, s hogy e név az eredeti névvel alkotott differenciájában (*Aranyhom[l]ok*) milyen más értelem-lehetőségeket hordoz a vendéglátóhelyre vonatkozó utalást, valamint az ezen utalás által kijelölt mindennapi vonatkozásokat illetően. Vagyis, az említett példa azt mutatja, hogy a nevetésre fakasztó elvétel által felfedett világ már-valahogyan-érthető összefüggései nem bomlanak fel, a mire-vonatkoztatottság nem válik feladottá – egy „oda-nem-illő” vonatkozás betörése révén a már valahogy értett összefüggések másik horizontra helyeződnek, s ebből egy eltérő szempontra, az érthetőség egy eltérő, s eddig ismeretlen lehetőségére mint az *érthetőség* egy eltérő és ismeretlen *módjára* vonatkoztatva adódnak elő. Ily módon tűnik fel számunkra, mint Ritter írja, „a semmis [...] titkos odatartozása a létezéshez: [...] magában a kirekesztő rendben odatartozóként válik láthatóvá, és ekként szólaltatható meg” (RITTER 2002: 17). A nevetés ilyenformán a

⁸ „[W]enn eine explizite Aufschlüsselung zum Verständnis der Wechselbeziehung notwendig wird, ist die zündende Kraft des Komischen zerstört” (SCHWIND 2001: 381).

„semmisre”, mint a „nemlétezőnek véltre”, mint az „értelemellenesre” való válaszadásában ezt a „semmisséget” mint értelemlehetőséget engedi előtűnni, s ebben az előtűnni-engedésben egyszersmind igenli is azt. Ebből jól látható, hogy a „semmis” igenlése a nevetés által nem pusztán semmire sem kötelező frivolitás, hanem annak kimozdító tapasztalata, hogy a határolt lét végességében – ami maga az emberi egzisztencia – az érthetőség más lehetőséggel is bír, mint amit eddig feltételeztünk.

A határhelyzet, mint egy várakozás meghiúsulása által létrejött szituáció, mindenkor felszámolja a létvonatkozások egy-értelműségének illúzióját, s egyszersmind azzal szembesít, hogy a véges lét értelemlehetőségei a szituációban való határoltságukban is mindig több irányba mutatnak. A nevetés, mint egy határszituációra adott lehetséges válasz, mint a létezés változó, de mindenkor meg gondolást igénylő értelemlehetőségeinek feltűnni engedése, ily módon az emberi egzisztencia által megképzett világ több irányba mutató határoltságának (RITTER 2002: 21) tapasztalatát adja. Hiszen a sokértelműség a szituáció általi meghatározottságában mindig a *véges lét sokértelműsége*, s ily módon e sokértelműség a határoltság állandó változásban lévő lehetőség-körékként tart igényt a meg gondolásra. Más szóval, a nevetés, mint egy határhelyzetre adott válasz, a szituáció meghatározottságában az emberi egzisztencia véges lehetőségeinek feloldhatatlan többértelműségét s az ezeknek való kiszolgáltatottságot ismeri és ismerteti fel. Bacsó Béla megfogalmazása szerint tehát, „[a] nevetés, mint Helmut Plessner utalt rá, teret nyit, s önnön határaival szembesíti a teret foglaló és azt látszólag birtokló lényt, az embert. A nevetés felfedeztetni az emberrel azt a határt, amit a másokkal való együtt-lét képez. »Az utalások elkerülhetetlen sokértelműsége folytán fedezi fel magatartásának behatároltságát, s ekkor nevet«” (BACSÓ 2004: 13). Ily módon a nevetés a „semmist” nem csak mint a „nemlétezőnek véltre” igenli annak kérdésességében, vagyis a nevetésben feltáru ló „semmisség” nem csak az „oda-nem-tartozó” idegenségének szubverzív világhoz-tartozóságát engedi előlépni. A „semmis” azt adja tudtunkra, hogy az „értelemellenes” tapasztalatában a véges lét értelemlehetőségeinek feltűnésével, vagyis az emberi egzisztencia sokértelmű határoltságának megmutatkozásával kell számot vetnünk: a világ határoltságával, „semmisségével”, mégpedig annak kérlelhetetlen többértelműségében. A nevetés által az ember az „értelemellenesre” adott, a mindenkori többértelműséget igenlő válaszában tehát azzal is szembesül, hogy a létezés eltérő lehetőségei mégis mindig határoltak, vagyis azzal, hogy a mindenkori hogyan-létező állásfoglalás lehetőségei szükségképp a véges lét lehetőségei, s ily módon „semmisek”. „Semmisek”, hiszen a szituáció által kijelölt vonatkozás-összefüggés meghatározza az értelmezés horizontját, s ha ezt a látszólag oda-nem-illő értelemlehetőség betörése módosítja is, nem jöhet létre általa sem más, csak egy másik, máshogy-meghatározható horizont, mely

szintén határolt, határol – melyben a mindenkor felfedetté váló értelem-lehetőségek csakis egy a végesség által határolt lét lehetőségei lehetnek. A nevetés által, a „semmis” igenlésében, az ember eláll attól, ahogy eleddig értette magát létében, s ily módon feladja magát a „semmisségbe”, a „semmisnek”, vagyis annak, amivel véges lehetőségei érthetőségét illetően még szembesülnie kell. Mikor egy hírolvasó a következő mondattal zárja le a kollégájával közösen vezetett hírműsort: „Most pedig mi is lehúzzuk a rolót”, derűtséget válthat ki a nézőkből, hiszen szellemes megjegyzése a véges lét többértelműségére irányítja a figyelmet. Mégpedig azáltal teszi ezt, hogy az alkalmazott kifejezés oda-nem-tartozósága az eltérő kontextusok (eltérő értelem-összefüggések) és eltérő értelemhorizontok átfedését, e horizontok metszetében pedig a máshogy-látás lehetséges „közös szempontjainak” ismeretlen lehetőségeit engedi feltűnni. A kontextus és az abba nem illő kifejezés e közös szempontok lehetőségét felvető disszonanciája maga a nevetést kiváltó komikum. „Abban ami komikus, váratlanul, szokatlan módon kombinálnak az észlelés számára össze-nem-illő kontextusokat két- vagy többértékű vonatkozások által úgy, hogy e kontextusok között hirtelen áttűnőképeség fénylik fel.”⁹ A hírolvasó által átvett megfogalmazás, a „lehúzzuk a rolót” egy a hírműsorban helyet kapott riportban hangzott el a Balatonnál vendéglátással foglalkozó hölgytől a nyári szezon végére vonatkozóan; s azzal, hogy a hírolvasó ezt szellemesen saját szituációjára alkalmazta, vagyis a műsor végére vonatkoztatta, kollégájából is nevetést váltott ki: hiszen a beszéd itt azzal szembesít, hogy amit határolt vonatkozásaiban valahogy elintézettnek és rögzítettnek vélünk, mindig érthető máshogy is, úgy, ahogy még nem gondoltunk rá, s amely értelemlehetőség feltűnésére nem is számítottunk. Ebben, a „semmisnek” mutatkozóban pedig a véges lét adja tudunkra magát értelmezhetőségének sokrétűségében.

ÖNFELADÓ SZEMBESÜLÉS – A NEVETÉS ÉS A MŰVÉSZET

A nevetés tehát szembesít, mint azt Bacsó Béla kiemeli, felforgató jellege révén magunkra ismertet, létünket illető számvetésre késztet (BACSO 2004: 14). Helmuth Plessner *A sírás és a nevetés eredete* című írásában éppen azt emeli ki, hogy a határhelyzetekre adott válaszában az ember azon értelemlehetőségeknek válik kiszolgáltatottá, melyekkel „nem tud mit kezdeni” (PLESSNER 2002: 25), s melyekkel a nem-várt tapasztalatában mégis számot kell vetnie. E kényszerű számvetésben az ember föladja önállító magatartását, s ebben az önfeladásban

⁹ „Im Komischen werden für die Wahrnehmung inkongruente Kontexte über zwei- oder mehrwertige Bezüge auf eine ungewohnte Weise überraschend miteinander kombiniert, so daß plötzlich eine Durchlässigkeit zwischen diesen Kontexten aufscheint” (SCHWIND 2001: 333).

éppen arra válik nyitottá, ami létében még lehet. Vagyis, mint Plessner írja, a nevetés „a megválaszolhatatlant a maga többértelműségében” válaszolja meg, mely válaszadásban az ember „testét átadja saját magának, azaz lemond a vele való egységről, a felette való uralkodásról”, s ebben a lemondásban épp „ön-maga feladásáról árulkodik” (uo.). Más szóval, a nevetésben az ember átadja magát testi érintettségének, melyet az értelmesnek tudott az értelemellenesnek mutatkozóba történő átcsapása vált ki. A nevetés során, írja Klaus Schwind, „a testnek kell átvennie a válaszadás feladatát a személy helyett. A nevetésben a szubjektum örömmel adhatja át magát rövid időre egy testi automatizmusnak, s élvezettel töltheti el e saját testi reakciója. A nevetés ezen túl a szellem számára lehetővé teszi, hogy magát mintegy a nevető test distanciájából ismét megszilárdítsa.”¹⁰ A nevető önfeladás tehát, mint már láthattuk, nem pusztán a mit-sem-gondolásba való meglegedett hanyatlást jelenti, hanem késszé válást a máshogy-értésre a máshogy-lét lehetőségeinek distanciájában, mely distancia megtapasztalását azon határhelyzet teszi lehetővé, ahol az „oda-nem-tartozó” a véges lét többértelműségével szembesít. Mert a többértelmű mint a végesség/határoltóság többértelműsége lép elő: abban, ahogy az érthetetlennek mutakozó kényszerítően felhív bennünket a nevető önfeladásra, magunk átadására az „értelemellenesnek”, véges létünk ismételt máshogy-értésének lehetőségeivel és követelményével szembesít. A nevetésben tehát, mint a „semmisség” sokértelműségébe való önfeladásban, a maga-száma-idegen megtapasztalásának távol-ságában, az ember létlehetőségeinek tulajdonképpeni megértéséhez jut közelebb. E felismerő önfeladásban arra válunk képessé, hogy önmagunktól szabaddá legyünk, éppen egy máshogy-értett önmagunkra. Vagyis, mint arra Bacsó Béla rámutat, „[a]mikor nevetünk, mintegy *magunk ellen fordulunk*. Az ellen fordulunk, ahogy szoktunk lenni, nevetségessé válik az, aki vagyunk. Nevetni magunkon, a helyzet nevetés által történő felismerését jelenti, a helyzetét, amelyben mindközönségesen vagyunk. Megszabadulni, szabaddá tenni magunkat önmagunktól [...]” (BACSÓ 2004: 14).¹¹ A nevetésben a magunkon túljutni tudás ekképp létrejövő lehetősége azonban nem egyedül a nevetés sajátja. A művészet az ember számára az önmagát meghaladásnak nemcsak a lehetőségét adja, hanem annak mindenkori követelményével szembesíti.¹² A műalkotás képződmény-jellegében

¹⁰ “[...] der Körper für die Person die Aufgabe einer Antwort übernehmen muß. Im Lachen kann sich das Subjekt in einem körperlichen Automatismus lustvoll kurzzeitig loslassen und diese seine eigene körperliche Reaktion genießen. Das Lachen ermöglicht dem Geist darüber hinaus, sich quasi aus der Distanz des Lachenden Körpers heraus wieder zu stabilisieren” (SCHWIND 2001: 382).

¹¹ [Kiemelés az eredetiben – V. D.]

¹² Ehhez lásd: Martin Heidegger: *A műalkotás eredete*. Fordította Bacsó Béla. Európa, Budapest, 1988. 105.

olyan értelem-összefüggésekbe von, melyek az ekként-felmutatottság tapasztalatában az embert a máshogy-gondolás szükségességére hívják fel. Ily módon a mű, akárcsak a nevetésben feltáruuló „semmisség”, azt adja értésünkre, ami nem várt, de meggondolásra tart igényt, s ami ennek folytán kimozdít az érthetőség elintézettné vélt összefüggéseiből, egyszóval annak tapasztalatát teszi lehetővé, ami a máshogy-gondolás mindenkori szükségességét adja tudtunkra.

A magunkon túljutni tudás ily módon a már valahogyan értett önmagunktól tartott distanciába való kimozdítottság igenlését jelenti, mely distanciába jutva meghaladjuk azt, ahogy tudni véljük magunkat, s ezzel közelebb jutunk annak meggondolásához, ami még létünk lehetőségében áll és állt.¹³ E distancia lehetőségét a művészet és a nevetés egyaránt megadja. Ahogy egy kép ránk pillant, vagy ahogy átadjuk magunkat egy irodalmi szöveg beszéd- és értelem-összefüggéseinek, lemondunk arról, akiknek tudjuk magunkat, hogy a művel való dialógusban, a műben jelenvalóvá váló távolságába kerülve, mások lehessünk. S a „nevető test distanciájába” való kimozdítottság ugyancsak azt tanúsítja, hogy az „oda-nem-illő” tapasztalatának nevető elfogadása által, vagyis annak meggondolása által, hogy egy adott szituáció kapcsán még hogyan érthetjük s ebből visszatekintve hogyan érthettük magunkat a létben, magunkon túljutva jutunk vissza önmagunkhoz, még-lehető-létünkhöz. Az az állítás tehát, mely szerint a nevetést az adott szituációtól az ember által felvett „esztétikai distancia” (SCHWIND 2001: 382) teszi lehetővé, nem a nevetés és a művészet pusztá azonosítását kísérli meg, hanem annak felismeréséről ad hírt, hogy az *aiszthészisz*, mint az észlelésben önmagán megmutatkozóan saját *distanciát* engedő, a létünkre való ráeszmélés eredendő tapasztalatát nyújtja. S e tapasztalat az esztétikum körébe nemcsak a műalkotásokat vonja be, hanem mindazon létezőket, melyek a létük meghatározott módjára való ráismertetésben önnön létünket is máshogy ismertetik fel – más és más összefüggésben mutatkozva más és más horizontot nyitnak meg, mint amelyek mentén eddig tájékozódunk. Az emberi lét *aiszthetikus* beállítódásának előtérbe helyezésével tehát a gondolkodás nem az „érzékeket” részesíti előnyben a „szellemmel” szemben, hanem alázatot tanúsít a világ általi érintettség iránt: az iránt, ami ismételten eszmélkedésre hívja fel az embert abban, ahogy észlelésre készíti, s ahogy ebben az észlelésben érinti. Mert az észlelés, mint eszmélő megmutatkozni engedés, a megmutatkozót létében hagyja előtűnni, s ebben az előtűnni engedésben az embert egyszersmind testiségében érinti. A megmutatkozni engedés e módja ilyenformán a művészet lehetőségeit ugyanúgy körébe kell hogy foglalja, mint az „érthetetlen” jelenvalóvá válásának lehetőségét.

¹³ Ehhez lásd: Bacsó Béla: Jean Grondin bevezetése a hermeneutikába = *Kiállni a zavart: Filozófiai és művészetelméleti írások*. Kijárat, Budapest, 2004. 99–100.

A művészetben, valamint a nevetést kiváltó „értelemellenesben” rejlő közös „esztétikai” irányultságra Bergson (BERGSON 1968: 36, 47) és Plessner (PLESSNER 2002: 32–33) egyaránt felhívja a figyelmet, jóllehet egyikük sem téveszti szem elől a műalkotáshoz és a jól elrendezett illúzióját felszámoló „értelemelleneshez” való viszonyulásunk különbségeit. Plessner egyenesen kiemeli, hogy a hagyományos felfogással ellentétben, mely „a nevetést és a sírást a magatartás esztétikai módjainak [tartja]” (PLESSNER 2002: 33), éppen a határhelyzetre adott reakciók, valamint a művészet által megkövetelt magatartásmódok különbözősége felől kell közelítenünk: a máshogy-értés lehetőségei megnyilvánulásának eltérő módjaihoz. „Helyesebb volna megfordítani az eljárást. Ha betekintünk az esztétikai lényegébe és hatótávolságába, az csak akkor lehet nyereséges számunkra, ha az az emberi magatartáshoz igazodik” (uo). Vagyis, csak ha a szóban forgó fenoméneket, a mű-képződményt és a nevetést, a hozzájuk viszonyuló „emberi magatartásból”, vagy inkább az emberi viszonyulás módjaiból értettük meg, csak akkor juthatunk el közös irányultságukat fel nem számoló eltérésük felismeréséhez is, mely eltérés a máshogy-értés általuk felfedteté váló lehetőségeit is mindenkor meghatározza.

A műalkotás önálló léttel bír, s mint ilyen, értelemképződmény, mely újra és újra az értelemlehetőségeknek a már ismerttel szembenálló rendjeként bontakozik ki: a műben a felmutatás vonatkozásai a máshogy-mutatás viszonylataiként válnak láthatóvá, vagyis a műalkotás, létében a máshogy-értés lehetőségeit és követelményét artikulálja. Ily módon a művel való dialógusba kerülés a máshogy-értés lehetőségeire való ráirányulást feltételezi, mely irányulás ekként, paradox módon, a nem-várt lehetőségére, az „értelemellenesre” való készsége válás szükségességét feltételezi. Mint azt Lukács György *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika* című művében kiemeli, a befogadónak a műhöz tett „ugrasa”, a műben „világnézetté” való „nézőpont” felvétele szükségképp a befogadó erre való „készenlétét” (LUKÁCS 1975: 66–69) feltételezi. A nevetés, ezzel ellentétben, az „értelemellenesnek” mutatkozóra, az „oda nem illőre”, a „semmisre” éppen nem várt, megütköztető jellegében reagál, vagyis arra ad „értelemellenes” választ, ami „megválaszolhatatlanságában” üt rajtunk. S e „megválaszolhatatlanság” számára – a nevetésben kapott válasz révén – egyszersmind, s a művésztől nem eltérő módon, lehetővé válik, hogy azt, ami benne megválaszolhatatlannak mutatkozik, elementáris világhoz tartozóságában engedje elének lépni. Míg tehát a műalkotás viszonylatában készsége válunk arra, ami a máshogy-gondolás lehetőségköreként esik meg velünk a műben feladott vonatkozás-összefüggés értelmező kibomlásában, addig a nevetés a váratlanul nekünk szegeződőre ad választ, s ekképp szembesül a máshogy-gondolás lehetőségeivel. Az ember ekképp, pusztán önállító mivoltának feladásában, azaz a maga számára idegen igenlésének különböző módjaiban válik készsége a véges lét sokértelműségének ismétlődő meggondolására.

A nevetés tehát olyan értelemben „esztétikai”, hogy az esztétikummal való közös irányultságot mutat, amennyiben magával az *önmegmutakozóval* enged szembesülni a „semmisre” való szabaddá válásban, szabaddá tételben, s ebben a szabaddá váló szembesülésben a hogyan-érthetőség korábban felfedetlen horizontját/horizontjait teszi hozzáférhetővé. E viszonyt megfordítva, a nevetés sem idegen a műalkotás értelmében vett esztétikumtól, hanem az ezzel való kölcsönviszony lehetőségében mutatkozik. Kísérheti az esztétikumot a mű önmegmutakozásának rendjében: midőn a befogadói készenlét, mint a nem-vártra való irányulás, a műben és a mű által (a mű vonatkozásaiban) a lét „értelemellenes” voltát tapasztalja. Ugyanakkor a nevetés tematizálódhat is a műalkotás által, mint a véges lét sokértelműségének kikerülhetetlen megválaszolhatatlanságát illető felismerés megfogalmazódása. Nevetünk például, mikor az *Ulysses* egyik főalakja, Leopold Bloom, kalapja belsejét veszi szemügyre. „Kalapja mélyéből az átizzadt felirat némán üzenté neki: Plasto minőségi kala” (JOYCE 2012: 59). A pé betű lemaradása az „átizzadt felirat”-ról a hogyan-érthetőség érthetetlen, ismeretlen összefüggésébe hozza magát a fejedőt és viselőjét egyaránt. Hiszen bár a pé betű lekopása egy számunkra is ismert tapasztalatot idéz fel, s lehetséges okát sem találjuk kifürkészhetetlennek, vagyis tudjuk mire vonatkoztatni, mégsem tudjuk *hogyan* is érthetjük e jelenséget a szövegben feltáruló összefüggések rendjében, úgyszólván nem tudjuk hova tenni. Másképp fogalmazva, a „kala” még az *Ulysses*ben is érthetetlennek mutatkozik. Bloom kalap helyett csak egy „kalá”-t hord. Vajon mi ennek a jelentősége, s vajon milyen is egy „kala” egy átlagos kalaphoz képest? – kérdezhetnénk. Erre ad a nevetés választ. S a nevetés tematizálódik például az *Ulysses* második fejezetében, mikor Stephen Dedalus, a regény másik főalakja, a maga által feltett találós kérdését maga válaszolja meg, majd ezt követően „idegesen, harsányan” felnevet (JOYCE 2012: 31). Hiszen saját találós kérdésére adott saját válaszában „értelemellenes” volta még önmaga számára is a létezés megválaszolhatatlan sokértelműségének tapasztalatát adja. James Joyce *Ulysses*ének „Aiolosz”-fejezete kitüntetett a művészet és a nevetés kölcsönviszonya eltérő módjainak felmutatásában. A dolgozat ezen eltérő módok feltárására szeretne kísérletet tenni. E kísérlethez azonban világosnak kell lennie számunkra, miben is áll a nevetés és a beszéd kölcsönviszonya.

NEVETÉS – BESZÉD – KOMIKUM

A nevetés válaszadásként tör fel az emberből, mely ily módon, fenomenális jellegében arról tanúskodik, hogy a nevetés már mindenkor az értelmezésből, azon szituáció értelmezéséből származik, melybe vontan az ember van. Vagyis, az „értelemellenesnek” mutató tapasztalatába való kimozdítotttság szükségképp az értelmezettség *feltűnését* adja: a „megválaszolhatatlanság” éppen azt

engedi látni, hogy az emberi egzisztencia értelmező módon van. Ekképp, a nevetés is, mint az „oda-nem-tartozó” feltűnése által kiváltott határszituációra adott válasz, artikulációt feltételez, abból származik: a hogyan-értelmezhetőség artikulációjának pillanatnyi lehetetlenségéből. E pillanatnyi lehetetlenség a mindenkori artikuláció szükségességével való kényszerű szembenézésre is felhívja az embert. Az artikuláció lehetetlenségének és szükségességének e kettős felismerése révén, azaz az értelmezhetetlennek mutakozó lehetőség elementáris tapasztalatában szembesülünk egy eddig ismeretlen értelemhorizont alternatívájával. Az értelemhorizont feltárulni engedése, mint értelmezés, mint artikuláció, mindig az érthetőség „»jelentéssé« tagolása” (HEIDEGGER 2004: 192), vagyis beszéd. S minthogy az ember a nyelvbe vontan van, gondolkodón egzisztálva ebben értelmezi (s ennek folytán érti) magát, e beszéd mindenkor a nyelv útján történő artikuláció/tagolás kell hogy legyen. Hiszen még ha az embert szólító beszéd módja nem is mindig nyelvi, az értelmezés csak a nyelvbe helyeztségében (HEIDEGGER 2004: 191–197) képes értelmezni azt, ami őt a hangzás vagy látás módján illető beszédben érinti.

A nevetésben feltörő „semmis” azonban, mint az értelmező létünk közepette bennünket szólító „megválaszolhatatlan”, a nyelvi artikuláció lehetetlenségének pillanatnyi tapasztalatát adja. Mi köze hát akkor a beszédhez? – kérdezhetnénk. A nevetés az artikuláció szükségességének és ezzel a létezés mindenkori értelmeztségének feltűnését adja, mely értelmezetség mindenkor a beszédben van, abban és akként nyilvánul meg. Ennek folytán a nevetés az értelmezhetetlennel való szembesülésben egyszersmind a beszéd feltűnését is adja: annak kifejezetté válását, hogy a beszéd lehetőségeire való kivetülésben kell megküzdenuk magáért a beszédért, azokért az értelemlehetőségekért tehát, melyek a határolt-lét vonatkozásainak többértelműségében soha nem magától értetődőek. Mikor például azt halljuk valakitől, hogy „a szakma perifériájáról is be lehet köszönni a mély vízbe”, nevetéssel válaszolunk, hiszen e beszédben olyan értelemhorizontok kerülnek átfedésbe, s ezáltal vonatkozásba, melyek számunkra ismeretlen értelemlehetőségeket vetnek fel, s egyszersmind a már valahogy-értelmezett vonatkozások többértelműségének lehetőségét teszik nyilvánvalóvá. Nem értjük hogyan tartozik össze, hogyan kerülhet viszonylatba a szakma perifériájáról a valahova történő beköszönés, legfőképp, ha az a mély vízbe történik. Ismeretlen a szempont, mely ezek összefüggését érthetővé tenné. Azt is mondhatnánk, a nevetésben megfogalmazódó kérdés a következő: „Hogy kerül a csizma az asztalra?” Ebben azonban már elismerjük, hogy az itt artikulált lehetőségek, ha ismeretlenek is, mégis lehetőségekként merülnek fel, s felvetik, hogy a „szakmai periféria”, a „beköszönés” és a „mély víz” máshogy is érthető, mint ahogy eddig gondoltuk. Jóllehet, csak az artikulációban ekképp felmerülő lehetőségek már ismert horizontokra történő értelmező visszavonatkoztatása révén juthatunk

értésre a mondottat illetően, vagyis, köznapi kifejezéssel élve, „helyre kell tennünk”, amit hallottunk, ez mégsem számolja fel e beszéd általi kimozdítottság tapasztalatát. Éppen ellenkezőleg. A tudott és a még tudató által képzett törés s e törésben létrejött köztes az, mely által a máshogy-értés lehetővé válik, bármily lehetetlennek is mutatkozzék ennek lehetősége először. Éppen e lehetetlen nyit utat afelé, ami még mint lehető-lét válhat meggondolhatóvá. A nevetés a belátás örömteli fájalmát fakasztja fel annak felismertetése által, hogy nemcsak újra lehet, hanem újra *kell* gondolnunk egzisztenciánk lehetőségeit, mely által elválnak attól, ahogy eddig értettük magunkat, s e távolságban egyszersmind megvilágítottá válik az, amiben és ahogy vagyunk, s ahogy még lehetünk.¹⁴

A „nemlétezőnek vélt”, mint „értelemellenes”, váratlanul ront ránk, s megzavar az értelmezésben, mintegy „oda-nem-tartozóságával” tüntet, melyre az értelem, ha távolságot tart, csak a nevetésbe való önfeladással képes válaszolni. Éppen a ránk törő hogyan-érthetőségének e feladottsága sarkallja azonban az értelmezést arra is, hogy kísérletet tegyen annak meggondolására, mik lehetnek az „értelemellenes” tapasztalatában rejlő, még fel-nem-vetődött értelem-lehetőségek, s ezek milyen eddig nem ismert horizontot nyithatnak a már ismertnek vélt horizontok átfedése révén. A nevetés tehát az értelmezés, s ily módon az értelmezés nyelvi lehetőségei korlátozottságának tapasztalatát adja, mely korlátozottság azonban nem végérvényes, éppen ellenkezőleg: a korlátozottság megtapasztalása ad alternatívát azt illetően, hogy milyen más utak nyílhatnak más értelem-horizontok s ezek által az artikuláció eltérő lehetőségei felé. Ily módon a nevetés, mint a véges lét többértelműségének tapasztalata, egyszersmind a nyelvi artikuláció korlátozottságának elszűrése, mely korlátozottságból, azaz éppen ennek ellenében válik lehetővé a máshogy-lét feladott értelemvonatkozásainak és a beszéd korábban fel nem vetődött artikulációs lehetőségeinek eszmélő meggondolása. A helyesírási problémákat láthatóvá tévő szituációk például gyakran adják az értelmezési lehetőségek sokféleségének tapasztalatát, melyre nemegyszer nevetéssel reagálunk. Ez történhet a jelzős szerkezetek nem megfelelő írásmódja esetében, amikor például „használtruha bolt” helyett a „használt ruhabolt”-ot olvashatunk egy üzlet bejárata fölött. Az utóbbi megoldás a ruhabolt állapotára vonatkozó olyan megfontolásra utal, mely egy számunkra érthetetlen horizontot enged feltűnni: hiszen hogyan kell értenünk, hogy egy ruhabolt használt? S mi jelentősége lehet ennek a kínált árura nézve? Megválaszolhatatlannak mutatkozik a kérdés, s ezért nevetünk. Valami „használt” voltának és a ruhaboltnak is megvan a maga saját, általunk eddig behatároltnak vélt értelemhorizontja, de e két horizont metszésének a felirat artikulációs módjából

¹⁴ Ehhez lásd: Bacsó Béla: *Kiállni a zavart: az arisztotelészi retorikáról = Kiállni a zavart: Filozófiai és művészetelméleti írások*. Kijárat, Budapest, 2004. 53.

előtűnő, ismeretlen szempontjával nem tudunk mit kezdeni. Először. Azután, kis idő elteltével, felötölhet bennünk a gondolat, hogy a ruhabolt, tán mivel bérlük, már „használt”, nem pedig új. S bár ez a vonatkozás továbbra is a felirat funkciójával ellentétesként és az árusítás szempontjából irrelevánsként tartjuk számon, de *már számon tartjuk*, mint „oda-nem-illőt”, amely mégis lehetséges. S ekkor már nem nevetünk. A feltörő nevetésben önmagáról hírt adó felismerés új utat nyitott az értelmezés, s ezáltal az artikuláció lehetőségei számára, mely út lehetősége akkor is fennmarad, midőn a nevetés már elült. Joseph Priestley egy 1762-ben megjelent előadás-sorozatából származó gondolata világossá teszi e viszonylatot. „A nevetés és a kontrasztból fakadó összes élvezet, megszűnik, midőn az elme, azután, hogy mintegy a hasonlóság és különbözőség pontjai közötti vibrált, végül megpihen [...]; és ekkor az ellentmondás, mely első látásra oly szembetűnő volt, már nem érint bennünket. A *meglepetésnek* ekkor vége.”¹⁵ A meglepetésnek vége, s kezdetét veszi a máshogy-lét a máshogy-értés felmerült horizontjainak „puszta” lehetősége által, s mégis anélkül, hogy ez a kezdet kifejezetté válna.

Az irodalmi műalkotás beszédének *eminens*, vagyis önmagára visszamutató mivoltában a nyelvi artikuláció mindenkori lehetőségeire hívja fel a figyelmet, s éppen e lehetőségek felmutatásában teheti láthatóvá azt is, ahogy elszenvedjük a nyelvnek a nevetésben megnyilatkozó korlátozottságát. Ama korlátozottságot, melynek tapasztalata által szabaddá válunk az értelmező artikulációnak a korábbiaktól eltérő nyelvi lehetőségeire. A mű-képződmény tehát, mint az *eminens* artikuláció rendje, mint a nyelv működését előtűnni engedő alkotás, annak megmutatkozására ad lehetőséget, hogy a nem várt értelemléhetőségek hogyan törnek be az értelmezésbe, s hogy ezek kihordásában a nevetés, a nevetés általi válaszadás hogyan bábáskodik. Az irodalmi műalkotás *eminens* beszéde és a nevetés közötti illeszték ennek folytán maga a *komikum*, a „semmisség” „értelemellenes” logikája, mely a mű beszéd-összefüggéseiben nyilvánul meg, s követeli meg ilyenformán a még érthetőbe történő nevető önfeladást. Más szóval, a véges egzisztencia hogyan-érthetőségének feladottsága a mű beszéd-összefüggéseiben megvilágítottá válik, mégpedig mint a kontextusból kiugró „lehetetlenség”, mint a létezés értelmezhetetlensége az el nem dönthetőség feszültségében, mint a mű-világ distanciájából ránk nyíló megválaszolhatatlanság. S ez a megválaszolhatatlanság a tőle tartott távolságban, de az általa láthatóvá

¹⁵ „The laughter, and all the pleasure arising from the contrast, ceases, when the mind, after vibrating, as it were, between the points of resemblance and difference, at length rests [...]; and then the inconsistency, which was so striking at the first view, no longer affects us [...]. The *surprise* is then over.” Joseph Priestley: *Course of Lectures on Oratory and Criticism*. Menston, 1968. 201. [kiemelés az eredetiben – V. D.] Idézi SCHWIND 2001: 351.

lett viszonylatokkal történő kényszerítő szembesülésben nevetést vált ki. Ismét másképp fogalmazva, az irodalmi műalkotás a szöveg vonatkozás-összefüggéseibe vonva, a komikumot a nyelv, mint beszéd, azon értelemlehetőségeiben és értelemlehetőségeiként mutatja fel, melyek mindenkor mint a megválaszolhatatlan „oda-nem-illőségének” távolságából feltűnő kérdéses vonatkozásokként szegeződnek nekünk, s melyek mégis világhoz tartozóságukban válnak kérdésé, s maradnak kérdésesek számunkra. Hiszen, mint arra Joachim Ritter felhívja figyelmünket, „[a] komikum kettős mozgásban jön létre, egyrészt a mindenkor adott rend egy olyan terület irányában való meghaladásában, amelyet e rend kizár, másrészt pedig a kizárt terület magában az őt kizáró területben és területen válik láthatóvá” (RITTER 2002: 16). Ez a kettős mozgás határozza meg a beszédben rejlő komikum értelmezhettségének mozgását is, mely mozgás a műalkotás beszéd-összefüggéseinek felfedésében bontakozik ki. A már érthető horizontjában, annak szempontjai mentén artikulált beszéd úgy von be a „nemlétezőnek vélt” értelem-összefüggés által megképzett vonatkozásba, hogy ez utóbbi a fennálló rendhez tartozóságában válik jelenvalóvá, s érthetetlensége éppen eme odatartozás hogyanjának értelmezhetetlenségéből fakad. Más szóval, a nem-értelmezhetőség világhoz tartozásának módja ütköztet meg abban, ami megválaszolhatatlan. Hiszen amit fantasztikumként, azaz „nem e világhoz tartozóként” értelmezünk, azon nem szükségképp kell nevetnünk.

Klaus Schwind találó megfogalmazása szerint, „abban, amit komikusnak találunk az ész által szabott határok megkérdőjelezhetővé válnak, mindenesetre más fényben tűnnek fel”.¹⁶ Láttuk ezt fentebb, például az *Aranyhom(l)ok* kettősége és Bloom „kalá”-jának kapcsán is. S említhetjük a bizonyára többek által is ismert nevetésre fakasztó elvétést, mely során „A hét műtárgya” sorozatcíméből „A hét műtrágya” lesz az olvasás során. A műalkotás és a műtrágya ebben a félreolvasásban feltűnő közös horizontjának lehetősége az oda-nem-tartozóság „értelemellenes” voltának működésbe lépése által, vagyis e közös horizont feladott szempontjának az értelmezésbe való betörése révén jön létre. Az értelmezhetőség e törésében a fennálló rend meghaladottá s ezzel mássá válik, az eddig „értett” határok felbomlanak, mert kényszerűen teret kell adniuk annak, ami a valahogyan értés szükségszerű korlátozottsága által, mint nem-létezőnek vélt, rejtve volt. Joachim Ritter pregnáns megfogalmazása szerint „[a] nevetés a mellékes és a bolondos játékban magát az érthető-ésszerű világot mozgatja meg, s előtűnnek e világ határai” (RITTER 2002: 21). Meghaladottságukban előtűnnek e világ határai, mely előtűnésre/feltűnésre a semmisségbe történő nevető önfeladás ad választ, s ez a tapasztalat arra sarkallja az értelmezést, hogy a

¹⁶ „[...] im Komischfinden von der Vernunft gesetzte Grenzen hinterfragbar werden können, zumindest in einem anderen Licht erscheinen [...]” (SCHWIND 2001: 381).

világ határait s egyszersmind a véges-lét sokértelműségét az „értelemellenes” fényében gondolja újra. Mondhatjuk például, hogy míg a műtárgy és a műtárgya közös horizontjának lehetősége felé a mindennapi gondolkodás a nevetés által még csak útban van, addig a *ready made* műalkotások minduntalan a *feladott* mindennapiság horizontjának lehetőségeit tematizálják, s az általuk ekképp létrehozott kontextusban már nem volna meglepő *A hét műtárgya* című műalkotás sem.

Az *Ulysses* „Aiolosz”-fejezetében ugyancsak az érthetőnek vélt kontextusában feltűnő értelmezhetetlen szembesít azzal, ami a mű beszédmódjainak értelmezése során a komikum megtapasztalását teszi lehetővé. Minthogy a fejezet magát a beszédet mint beszélést állítja előtérbe, hiszen itt egy napilap szerkesztőségében s a retorika kontextusában találjuk magunkat, a komikum nem másból ered, mint a beszélés feladott szempontjaiból fakadó „megválaszolhatatlanságból” s a szituációban ekképp kibontakozó sokértelműségébe vetettségből. Mint arra Klaus Schwind kitér, már az antik retorikai tradíció is a beszédből származó meglepetés váratlanságát jelölte ki a komikum eredőjeként. „Cicero a nevetségessel, mely a komikum fogalmi típusait és a viccet is magában foglalja, kimerítően foglalkozott. A nevetés egy meghíúsult várakozásból fakad, melyhez pillanatnyi meglepetés (»expectationibus decipiendis«) járul [...]. A retorikai tradícióban a nevetés mint relatíve kiszámíthatatlan affektus jelenik meg [...]. Ontológiai státusza szerint határsértés, mely meghatározza a nevetség alapvető tulajdonságait.”¹⁷ Az *Ulysses* „Aiolosz”-fejezetének retorikai vetületei a *beszéd komikumát* hozzák felszínre, vagyis azt, hogy a bennünket eminens szöveggént megszólító nyelvi artikuláció módozatai által, s az általuk működésbe hozott „értelemellenes” tapasztalatában, hogyan válik láthatóvá az „utalások kiúttalansága” (BACSO 2004: 13), mely kiúttalanságba a határsértés által működtetett és a határsértésként értett nevetés által veszünk bele. Az „értelemellenes” tapasztalatát az „Aiolosz”-fejezetben ilyenformán maga a szöveg retorikája teszi lehetővé önnön sokrétűségében, vagyis a komikum itt az eltérő beszédmódok által képzett törésekben artikulálódó „felforgató”, „rend-ellenes” működéséből fakad.

¹⁷ „Cicero hat sich mit dem ridiculum, das begrifflichen Arten der Komik sowie den Witz einbegreift, ausführlich auseinandergesetzt. Ein Lachen erwächst aus enttäuseter Erwartung, verbunden mit einem Überraschungsmoment (»expectationibus decipiendis») [...]. In der Rhetoriktradition erscheint das Lachen als ein relativ unberechenbarer Affekt [...]. Es ist der ontologische Status einer Ordnungsverletzung, die über die fundamnetalen Qualitäten des Lächerlichen bestimmt” (SCHWIND 2001: 341).

IRODALOM

- BACSÓ, Béla 2004. Az ész nevetésségéről = *Kiállni a zavart: Filozófiai és művészetelméleti írások*. Budapest, 9–22.
- BERGSON, Henri 1968. *A nevetés*. Fordította Szávai Nándor. Budapest
- EISLER, Rudolf, szerk. 1964. *Kant-Lexikon: Nachschlagewerk zu Kants sämtlichen Schriften, Briefen und handschriftlichem Nachlaß*. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim
- GILBERT, Stuart 1960. *James Joyce's Ulysses: A Study*. Vinatge Books, New York
- HEIDEGGER, Martin 2004. *Lét és idő*. Budapest
- JOYCE, James 2003. *Ifjúkori önarckép*. Budapest
- JOYCE, James 2012. *Ulysses*. Szentkuthy Miklós fordítása nyomán átdolgozta Gula Marianna és mások. Budapest
- KANT, Immanuel 2003. *Az ítélőerő kritikája*. Fordította Papp Zoltán. Budapest
- KANT, Immanuel 2005. Pragmatikus érdekű antropológia = *Antropológiai írások*. Budapest. 19–306.
- KOZOCSA, Sándor–V. RAISZ, Rózsa, szerk. 2008. *Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest
- LUKÁCS, György 1975. *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika, A regény elmélete*. Budapest
- PLESSNER, Helmuth 2002. A sírás és nevetés eredete = *Láthatatlan kollégium* 11 (2002. november), 23–33.
- RITTER, Joachim 2002. A nevetésről = *Láthatatlan kollégium* 11 (2002. november), 12–22.
- SCHLEGEL, August Wilhelm–SCHLEGEL, Friedrich 1980. Athenäum töredékek = *Válogatott esztétikai írások*. Budapest. 1980. 261–356. (SCHLEGEL–SCHLEGEL 1980a)
- SCHLEGEL, August Wilhelm–SCHLEGEL, Friedrich 1980. Kritikai töredékek = *Válogatott esztétikai írások*. Budapest. 1980. 213–236. (SCHLEGEL–SCHLEGEL 1980b)
- SCHOPENHAUER, Arthur 2007. *A világ mint akarat és képzet*. Budapest
- SCHWIND, Klaus 2001. Komisch = Karlheinz Barck et. al. szerk. *Ästhetische Grundbegriffe: Band 3*. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar, 332–384.
- SWAN, Michael 1982. *Practical English Usage*. Oxford University Press, Oxford

(Folytatjuk)

In Dialogue with Laughter I

Laughter and the “Aeolus” chapter of James Joyce’s *Ulysses*

Whenever we encounter someone who is laughing at a situation we do not find funny in the least, we contemplate the person disapprovingly. We consider him/her unfeeling. While, in fact, by way of such a reaction, it is primarily one’s temporary lack of ability to cope with the situation that is given voice. In laughter, by way of laughter, response is given to what appears unanswerable in the situation: no words are found for the experience of an unknown and, inasmuch, alien possibility of sense. In other words, laughter, as the display of bodily affectedness brought about by the momentary failure of articulatory speech, at-

tests to the incapacity of thought in reckoning with the unknown relation of sense encountered. Suffering such incapacity, however, involves the experience of dislocation as well, the ineliminable experience of being dislocated from the correlations of sense which we consider securely established. Such dislocation into what has hitherto been unconsidered forces us to face up to the necessity of thinking differently. To put it in another way, the laughing encounter of what appears uninterpretable liberates one to face the possible multiplicity of senses that lurks in our essentially finite existence. Laughter prevents the avoidance of thinking over in what other ways our world, *as* which we exist, may be understood differently. In the manner of the manifold wittiness that singles out the work of literature as eminent articulation, the “Aeolus” chapter of James Joyce’s *Ulysses* infers the insupportableness of all interpretations with which we seem to be intimate. The diverse facets exhibiting the speech of the comic and of the comicality of speech developed in the chapter compel the reader to burst into self-confronting laughter. The paper attempts to present a differentiated interpretation of the phenomenon of laughter, so that the diverse facets of the comic, conceived in the mentioned chapter, may be unveiled. In such a way, i. e. by making way to the phenomenon of laughter and to the modes of the comic revealing themselves in the mentioned chapter of Joyce’s work, the present interpretation seeks to allow for a possible understanding of what makes the uncontrollable bodily response, surging up as laughter, work and how this working is related to speech. Moreover, throughout repeated and astonishing confrontations with the multiplicity of senses, and in the midst of repeated attempts at interpreting these, we should not lose sight of the limits of such multiplicity, the limits, which are determined by the essential finiteness, by the ultimate limitedness of human existence. The attempt made at thematizing the unanswerable that reveals itself in the eminent speech of the text, in the “Aeolus”-chapter of James Joyce’s *Ulysses*, may also make it apparent how such an experience of finiteness is related to the phenomenon of crying.

Keywords: laughter, uninterpretable, unanswerable, speech, possibility of sense, horizon of sense

Beérkezés időpontja: 2012. 12. 10.

Közlésre elfogadva: 2013. 03. 19.